

פרק שמיני

קללת הברזל

עולם נפחות הנחושת וערכיו מהווים יסוד לתרבויות העתיקות. ההתעלמות הכללית מעובדה זו מעידה שהעולם איבד את הקשר עם שורשיו. את שיכחת היסודות ניתן להסביר בטשטוש ההדרגתי הנובע מהצטברות של רפורמות על גבי רפורמות. אך ישנה גם מציאות שתרמה להרחקתם של נפחי-הסתרים מבימת ההיסטוריה – התפתחות *חרושת הברזל*.
אם לפני 7000 שנה חולל גילוי נחש-הנסך מהפכה בכל תחומי החיים, פיתוח חרושת הברזל לפני 3500 שנה הפך על פניו את עולם הערכים שעליו צמח אילן התרבויות. "רעידת-אדמה" זו הולידה את התרבויות ואת הערכים שעליהם נשען העולם מאז ועד היום.

עידן הברזל

הברזל הוא חומר בעל תכונות מכאניות טובות יותר מאשר הנחושת. הוא גם נמצא במקומות רבים על פני כדור-הארץ. לעומת זאת, בצר הנחושת ובמיוחד בצר הבדיל (שהוא הכרחי ליצירת מסג הארד) נדירים יותר. משום כך היתה חרושת הברזל צריכה, לכאורה, לבשר לאנושות על עידן חדש של שפע חומרי, של שגשוג ושל המשך התפשטותם של ערכי נפחות-הסתרים. אך לא כך קרה.

במשך כל האלף הראשון לפני הספירה שמרה הנחושת על מעמד-העל שלה. הברזל, למרות תכונותיו המכאניות, לא נוסף לרשימת חמש המתכות הקדושות ביוון – הזהב, הכסף, העופרת, הנחושת והבדיל.

מצב דומה משתקף גם בישראל. המשכן המתואר בספר שמות מכיל מעט זהב וכסף והרבה מאוד נחושת. מנחושת נעשו קרנות המזבח, הרשת, הטבעות, ציפוי עצי שיטים, הכיור, אדני העמודים, וכל הכלים הקטנים.¹ בתקופה הראשונה של ברית שבטי ישראל היה הברזל מוכר היטב, אבל אינו מוזכר כלל בתיאור תוכנית המשכן לא שימש אפילו להכנת מסמרים או

¹ ראו ספר שמות, פרק לח. על הכלים הקטנים כתוב (פסוק 3): "וַיַּעַשׂ אֶת כָּל כְּלֵי הַמִּזְבֵּחַ אֶת הַסִּירֹת וְאֶת הַיָּצִים וְאֶת הַמְּזַקֵּקֹת אֶת הַמְּזַלְגֹת וְאֶת הַמַּחְתֹּת כָּל כְּלֵי עֲשֵׂה נְחֹשֶׁת", ראו גם דברי הימים ב ד 12-18.

צירים.² מותר, איפוא, להניח כי הברזל הוחרם בכל מה שנוגע לפולחן האל הישראלי.³ ברומא נאסר על הכהנים להתגלח בסכיני ברזל ולכן הם התגלחו בסכיני נחושת בלבד.⁴ גם הקלטים לא החליפו את הנחושת לברזל; אדרבה, הם אסרו לגמרי לגעת בצמח הקדוש, הדִּבְקוֹן, בכלי-ברזל כלשהו.⁵ הנחושת נשארה "חומר-היסוד" של המשוררים והנגנים הקלטים. "אי המאושרים", סמל העולם הבא הקלטי, המשיך אף הוא להישען על נחושת בעידן הברזל.⁶ מניין נובעת ההסתייגות הזאת מן הברזל? הסופר הרומאי פְּליניוס הזקן מפרט את הסיבות ליחס המורכב של החברה האנושית כלפי הברזל:

[הברזל הוא] הטוב ביותר והגרוע ביותר במשרתי האנושות. אתו אנחנו חורשים את האדמה, נוטעים עצים, גוזמים שיחים ומעודדים את הגפנים להתחדש כל שנה על-ידי קיצוץ הענפים המתוישנים. אתו אנחנו בונים בתים ומסתתים אבנים [...] אבל הברזל הוא גם מנוף למלחמה, לרצח, לפשע, לא רק בקרב פנים אל פנים אלא גם בצורה של קליעים הנשלחים על-ידי מכונות או זרועות האדם. אפילו על חצים הלבשנו אותו, דבר שהוא בעיני הפשע הגרוע מכול: כדי להחיש את מותו של אדם יצרנו לברזל כנפיים.⁷

פליניוס הזקן היה רומאי, כלומר אזרח של אימפריה שבנתה את עוצמתה באמצעות כלי-מלחמה מברזל. עובדה זו מסבירה את האופן ה"מאוזן" שבו הוא מציג את השפעת חרושת הברזל על האנושות. אבל הברזל קיבל גם יחס אחר. המשורר הסיידוס, למשל, מאשים אותו בהחלפת ערכי עידן הנחושת במוסר חדש, מוסר הברזל. ואלה דבריו:

וְהַמָּה לְאַבוֹתָם כִּי יִזְקְנוּ אֶת גְּמוּל גְּדוֹלָם לֹא יִשִּׁיבוּ. כִּחַ
זְרוּעַם לָמוּ צֶדֶק, וְאִישׁ עִיר-רַעְהוּ יִבְזוּ. לֹא יִפְבֵּד הַשּׁוֹמֵר
שְׁבוּעָתוֹ וְלֹא אִישׁ עוֹשֶׂה-צֶדֶק, גַּם לֹא אִישׁ טוֹב-הַלֵּב,
אֲךָ עוֹשֵׂי הָעוֹלָה וּבְנֵי-שַׁחַץ הֵם לְבָדָם יִהְלְלוּ, כִּי כֹחַ יָדָם

² האיזכור היחיד של ברזל בהקשר למקדש הוא בספר דברי הימים, שבו מסופר כי דוד המלך צבר ברזל כדי לבנות מקדש בירושלים (דברי הימים א כב 13-16; דברי הימים ב 7). אבל ספרים אלה נכתבו כנראה, בתקופה מאוחרת.

³ רמז לכך הוא האיסור לגדוד בכלי-ברזל את קליפת עצי הבושם שמהם הוכנה הקטורת למקדש בירושלים. ראו *Antiquité*, Faure, *Parfums et Aromates dans l'Antiquité*, עמ' 87.

⁴ שם, עמ' 118.

⁵ פליניוס, *תולדות הטבע*, 24, 103-104.

⁶ Le Roux and Guyonvarc'h, *Les druides*, pp. 48-49, 143, 282.

⁷ פליניוס, *תולדות הטבע*, 34, 138-139 (מובא אצל Domergue, 2004, עמ' 175).

לְמוֹ יִשְׂרָאֵל בְּשֵׁת פְּנִים לֹא יִדְעוּן, וְיִבְלַע נְדִיבִים פּוֹעַל-עֵוֹן
 בְּהִפְיָחוּ דְבוֹת-שׁוֹא, וְיִחַזַּק בְּאֵלֶּה אֲמַרְיָהוּ [...] אֵת הָאָדָם
 יַעֲזֹבוּ וְהָיוּ [שְׂבִטֵי בְּנֵי הַנְּצַח] נִחְלַת בְּנֵי-הַמּוֹתָה צֶעַר
 וְדָוִן, וּמִפְּלֹט מַרְעָה וַיְגוֹן לֹא יִמְצָאוּ.⁸

הַסִּידוּס אֵינוֹ הַמְשׁוֹרֵר הַיּוּנִי הַיְחִיד הַמְּאֻשִּׁים אֶת חֲרוּשֵׁת הַבְּרוּזֵל בְּהַרֵס
 מוֹחֵלֵט שֶׁל הַחֲבֵרָה. גַּם הוֹמֵרוֹס מַעִיד שְׁגִיבוּרֵי-הַתְּרֻכּוֹת שֶׁל אִז הַתְּחַלְפוֹ
 בְּפוֹשְׁעִים הַמְּגִדְרִים אֶת עֲצָמָם כְּ"מַחְרִיבֵי עָרִים".⁹ דַּעַה זֶה תּוֹאמֵת אֶת
 הָעוֹבְדָה שֶׁסָּדָן מְבֻרָז הִיא סִמְל הַרוּעַ בְּעֵינֵי הַיּוּנִים.

עֲמֵדָה דּוֹמָה כְּלִפֵּי הַבְּרוּזֵל מֵתַגְלָה בִּישְׂרָאֵל. צוּיִין בְּסִפְר מַלְכִים כִּי לֹא
 הִשְׁתַּמְשׁוּ בַּגְּרוֹזֵן וּבְכָל כְּלֵי בְרוּז אַחַר לְבִנְיַת הַמִּקְדָּשׁ בִּירוּשָׁלַיִם.¹⁰ בְּסִפְר
 דְּנִיָּאל מוֹזְכְּרוֹת כָּל מַמְלְכוֹת-הָעֵל שֶׁתְּקַפּוּ אֶת אֶרֶץ כְּנַעַן, וּבְתוֹכָן כּוֹלֵט
 הָאֲחֻרוּנָה, כְּבָל, הַמְּבַסֵּס אֶת כּוֹחָה עַל חֲרוּשֵׁת הַבְּרוּזֵל:

אֲחֵרֵי כֵן חֲזִיתִי בְּחֻזִּיּוֹנוֹת הַלֵּילָה, וְהִנֵּה חֲזִיהָ רְבִיעִית,
 נוֹרָאָה וְאֵימָה וְחֻזְקָה מְאֹד, וְשָׁנִי בְרוּזֵל לָהּ גְדוֹלוֹת,
 אוֹבְלֵת וּמְדַקָּה, וְהַנּוֹתֵר בְּרַגְלֶיהָ רוֹמְסֵת, וְהִיא מְשַׁנָּה מִפְּל
 הַחִיּוֹת אֲשֶׁר לְפָנֶיהָ, וְקִרְנָם עָשָׂר לָהּ.¹¹

גַּם בְּעֵינֵי הַמְּצָרִים נִחְשַׁב הַבְּרוּזֵל כְּחוֹמֵר טִמְא. טַעֲנָה זֶה מֵתְקַבֵּלֵת עַד הַיּוֹם הַזֶּה
 כְּכַמָּה מְקוֹמוֹת בְּעוֹלָם. בְּהַדּוֹ יֵשׁ שְׁבִטִים (כְּגוֹן מְגִהֶיָה דּוֹם) שְׁעֲדִיין
 מַחְרִימִים אֶת הַבְּרוּזֵל, וּמִשְׁתַּמְשִׁים בּוֹ רַק כְּדִי לְהַרְחִיק שְׂדִים.¹²
 בְּאִפְרִיקָה מִשְׁתַּנָּה הַיְחָס לְחֲרָשֵׁי הַבְּרוּזֵל לְפִי סוּג הַחֲבֵרָה. בְּחֲבֵרֹת
 חֶקְלָאִיוֹת, שְׁבָהֵן הַבְּרוּזֵל מִשְׁמַשׁ כְּלֵי-עֲבוּדָה, נוֹהֲנִים בְּחֲרָשִׁים כְּבוֹד רַב.
 לְעוֹמֵת זֹאת בְּחֲבֵרֹת נוֹודִיוֹת, שְׁאֲצֵלֵן הַבְּרוּזֵל מִשְׁמַשׁ בְּעִיקָר לְעִשְׂיַת כְּלֵי-

⁸ הַסִּידוּס, מְעֻשִׁים וַיִּמֵּם, חֲרוּזִים 186-201 (תִּירְגַם מִיוּנִית שְׁלֵמָה שְׁפָאן). הַסִּידוּס נִחְשַׁב
 כְּמְשׁוֹרֵר יּוּנִי שְׁהוֹשְׁפַע מְאֹד עַל-יְדֵי הַתְּרֻכּוֹת הַכְּנַעֲנִית. שִׁירֹתוֹ מְלֵאָה תְּקִבּוּלוֹת פְּנִימִיּוֹת,
 שֶׁהֵן סִגְנוֹן כְּנַעֲנִי טִיפּוּסִי. גַּם סִפְר תּוֹלְדוֹת הַדּוֹרוֹת שֶׁלוֹ מְרֵאָה קִירְבָּה גְּדוֹלָה לְמִסּוֹרֵת
 הַכְּנַעֲנִית. רֵאוּ לְכַךְ Brown, 1983; וְגַם Seters, 1988. הַקְּבֻלוֹת רְבוֹת לְכַךְ מוֹבָאוֹת אֲצֵל
 West, *The East Face of Helicon*, פָּרֵק 8.

⁹ הוֹמֵרוֹס, אוֹרִיִּסִיאָה, IX, 504. אוֹרִיִּסִיאֹס הוּא הַגִּיבּוֹר הַחֲדָשׁ הַמְּגִדְרִי אֶת עֲצָמוֹ כְּ"מַחְרִיב
 עָרִים". כִּךְ גַּם עוֹנָה לוֹ הַקִּיקְלוֹפּ פּוֹלִיפּוֹמוֹס כְּשֶׁהוּא פּוֹגֵשׁ אוֹתוֹ: "אֲמֹר אֲמַרְתִּי, אֲרָאָנוּ –
 אִישׁ חֵסֶן גְּבָה-קוֹמָה, יָפֵה-תֵּאֲרֹ, הִנֵּה הַגִּיעַ וַיַּעַל אִישׁ נֶאֱזָר בְּגִבּוֹרָה אֵימָה, וְהִנֵּה קָטָן-
 קוֹמָה, רָפָה-כַּחַס, וְנֶגְבֵר לֹא-יִצְלַח, וַיִּגְזַל עֵינֵי מִמֶּנִּי, כִּי הִשְׁקָה אוֹתִי לְשִׁכְחָה הַיִּינִן."
 (אוֹרִיִּסִיאָה, IX, 513-516, תִּירְגַם מִיוּנִית שׁוֹאֵל טְשֶׁרְנִיחּוֹבְסְקִי).

¹⁰ מַלְכִים א' ו' 7.

¹¹ דְּנִיָּאל ז', 7.

¹² Levi-Makarius, *Le sacré et la violation des interdits*, p. 117.

מלחמה, מזלזלים בחרשים ואף מחרימים אותם.¹³ שבטים מסוימים באפריקה מאשימים את חרשי הברזל בהקרכת קורבנות אדם. טוענים נגדם שהם "מזינים" את הברזל בדם קורבנות וכך מקשים אותו. אפילו אם מדובר בהאשמות-כזב, הקשר בין ברזל ודם מאושר גם על-ידי החרשים עצמם, המתוודים על מנהגם להקריב קורבן בעל-חיים לכבוד הקמת סדנת-חרושת חדשה. הטיפות הראשונות של דם הקורבן הנשפכות על האדמה מסמנות את מיקום הסדן. הם גם נהגו לצבוע בדם הקורבן את פנים התנור שממנו יופק הברזל.¹⁴ מנהגים אלה מחזקים את הרושם שהברזל הוא חומר "צמא דם", המייסד עידן חדש של אלימות, פשע ומלחמות.

העולם החדש

עד תחילת האלף הראשון לפני הספירה נשאר הברזל חומר נדיר יחסית. עיבודו היה קשה יותר מאשר עיבוד הנחושת, ותכונותיו המכאניות עלו רק במעט על אלו של הארד. מבחינה חומרית לא היה איפוא לברזל שום יתרון המסוגל להביא לקריסת עולם הערכים שהיה קיים עד הופעתו.

המהפכה שהתרחשה בשחר עידן הברזל מזכירה קצת את מהפכת הערכים שהתחוללה באירופה בשחר העידן המודרני. הרנסנס מבשר את תחילתה של תקופה ארוכה המבוססת על פרגמטיזם שהחליפה את עולם הערכים של ימי-הביניים. באירופה התרחש השינוי בתודעה בעקבות המהפכה שחולל גילוי אמריקה בשנת 1492.

מלבד ההתעשרות האדירה עקב בזיזת האוצרות של עמי היבשת החדשה שינה גילוי אמריקה שינוי מהותי בתודעה האנושית: העולם – והמין האנושי – התגלו כשונים מן המתואר בתנ"ך. ביבשת החדשה חיו עמים שלמים שלא היו "יוצאי חלציו" של "האדם הראשון" של ספר בראשית. עובדה פשוטה זו הספיקה כדי להניח שחלק כלשהו של העולם לא נמצא תחת השגחתו של האל "בורא העולם".

מאז לא הפסיק חלק זה של העולם לגדול, עד שהיום מקובל שהעולם כולו מורכב מחומר דומם ה"מונע" על-ידי חוקים. הפרגמטיזם הבלתי-מרוסן המאפיין את העולם המודרני הוא תוצאה ישירה של התפישה החדשה הזאת שנולדה בשנת 1492.

¹³ ראו *Eliade, Forgerons et alchimistes*, עמ' 75. ראו גם אברמסקי (1953), עמ' 123.

¹⁴ לוי-מקריוס, שם, עמ' 136, הערה 11.